नवीन कृषी धोरण आणि भारतीय शेतकरी

डॉ. रक्षित मदन बागडे,

(Dr. Rakshit Madan Bagde)

सहाय्यक प्राध्यापक, स्व. मन्सारामजी पडोळे कला महाविद्यालय, गणेशपुर, भंडारा

ORCID iD - 0000-0002-7507-0244

Web of Science ResearcherID - AAF-2760-2020

SSRN - Author ID- 4770534

Authenticus ID - R-00J-YM2

rakshitbagde@gmail.com

प्रस्तावना

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. सिंधु घाटी संस्कृतीपासून भारतीय कृषीचे अस्तित्व गणले जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व्यापार रोजगार व जीवन जगण्याचे एक साधन म्हणून शेतीला असणारे महत्त्व आज देखील कायम आहे. कधीकाळी पारंपारिक पद्धतीने केली जाणारी शेती, आज आधुनिकतेकडे वळण घेते आहे. भारतीय दृष्टिकोनातून या आधुनिकतेचा विचार केला तर असे दिसून येते की, 1960 च्या नंतर देशात कृषी क्षेत्रात आलेली हरितक्रांती हा मैलाचा दगड ठरलेला आहे. याच्या पुढे गेल्यास असे दिसून येते की सन 2007 मध्ये देशाच्या सकल घरगुती उत्पादनात कृषी व संबंधित क्षेत्राचा वाटा हा 16.6 टक्के होता. याच काळात देशात 52 टक्के लोकांचा सहभाग हा पूर्णपणे कृषी क्षेत्रात होता. हा वाटा सन 2018-19 मध्ये देशाच्या 2.7 ट्रिलियन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा सुमारे 15.9 टक्के आणि रोजगाराच्या 49 टक्के आहे. भारतीय लोकांचे कृषी वरील अवलंबित्व आणि देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान हे दिवसेंदिवस घटत चालले आहे. या देशाचे आतापर्यंतच्या कृषी धोरणांचा प्रभाव व शेतकऱ्यांची होत असलेली कुचंबणा याचा अभ्यास करणे हा, या शोध निबंधाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

की शब्द - भारत, कृषी, नवीन कृषी धोरण

संशोधन पद्धती - संबंधित संशोधनाकरिता दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात येणार आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या पुनर्निर्माणात शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायांना आपल्या ध्येय धोरणात प्राथमिकता देण्याचे कार्य हे सरकारने केले होते. यात संस्थागत सुधारणा व वितरण यावर जास्त भर देण्यात आला होता. त्या अनुषंगाने अनेक कायदे तयार करण्यात आले, यात प्रामुख्याने भू सुधारणेवर भर देण्यात आला. त्या अनुषंगाने रयतवारी, महालवारी व जमीनदारी पद्धतीचे उच्चाटन करण्यात आले. कमाल जमीन धारणा कायदा अमलात आणला गेला. या सर्व सुधारणांचा भर हा कृषीचा पाया मजबूत करणे यावर होता. भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढावी व कृषी फायदेशीर ठरावे याकरीता सन 1966-67 मध्ये एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्ययनावर आधारित हरितक्रांतीची देशात सुरुवात करण्यात आली. यात रासायनिक खतांचा वापर, आधुनिक बियाणे. सिंचनाचे सोयी, पीक संरक्षण, बहू पीक कार्यक्रम, आधुनिक कृषी यंत्र, मृदा परीक्षण व भूमी संरक्षण या सर्व उपायांचा उपयोग करण्यात आला. हरीतक्रांतीच्या परिणामस्वरूप देशात कृषी उत्पादनात विलक्षण वाढ झालेली आपणास दिसून येते. यात 1951 - 52 मध्ये अन्नधान्याचे एकूण उत्पादन 5.09 करोड टन होते. ते वाढून 2009 मध्ये 23.38 करोड टन

झाले. याच काळात प्रति हेक्टर उत्पादकता जी 522 किलोग्राम प्रति हेक्टर होती, ती वाढून 1893 किलोग्राम प्रति हेक्टर झाली. यात गहू, बाजरा, मका आणि ज्वारी यांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत देश आत्मनिर्भर झालेला होता. केंद्र सरकारने नवीन राष्ट्रीय कृषी धोरणाची घोषणा 28 जुलै 2000 ला केली. या नवीन धोरणात कृषी क्षेत्रातील वाढ ही प्रतिवर्ष चार टक्के करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले होते. या नवीन कृषी धोरणाचे वर्णन "इंद्रधनुष्य क्रांती" असे करण्यात आले. या धोरणाच्या माध्यमातून सन 2019 पर्यंत तीस करोड टन खाद्य उत्पादित करण्यात आले.

सध्याच्या बाजार व्यवस्थेत मध्यस्थांची वाढलेली भूमिका ना शेतकऱ्यांसाठी फायदेशीर आहे ना ग्राहकांसाठी. दलाल शेतकऱ्यांना खूप कमी किंमत देतात आणि घाऊक बाजारात विक्री करताना उत्पादनासाठी जास्त शुल्क आकारतात. अशा प्रकारे, मध्यस्थांना कृषी उत्पादनांचा व्यापार करून फायद्यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा मिळतो. मध्यस्थांचे अस्तित्व तसेच नियमन केलेल्या बाजाराद्वारे शेतकऱ्यांवर लावण्यात येणारे विविध शुल्क यामुळे शेतमालाच्या किमती वाढतात, जे ग्राहकांना शेवटी बाजारात भरावे लागले. भारतातील कृषी सुधारणा देखील आवश्यक आहेत कारण शेती व्यवसाय वाढीस असमर्थ बनला आहे. लागवडीचा खर्च वाढला आहे तर शेती उत्पादनांच्या फार्मगेट किमती खूप कमी आहेत. भारतातील काही भागात, कर्ज वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांना आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलण्यास भाग पाडले गेले कारण त्यांच्या उत्पन्नामुळे त्यांच्या लागवडीचा खर्च भागत नव्हता, विशेषतः जेव्हा निसर्गाच्या अनिश्चिततेमुळे पिके अयशस्वी झाली. कृषी क्षेत्रात सुधारणांची गरज देखील जाणवते कारण भारतात हरित क्रांती ज्यामुळे भारतातील शेतीचे व्यापारीकरण झाले आणि भारतातील अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबी बनण्याव्यतिरिक्त शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि मजुरांच्या वेतनात वाढ झाली. हरित क्रांती काही क्षेत्र आणि पिकांपुरती मर्यादित राहिली, त्याचे फायदे काही प्रदेश आणि शेतकऱ्यांपर्यंत मर्यादित राहिले. शेती उत्पादकतेत वाढीसाठी हरित क्रांतीचे योगदान कमी झाले आहे आणि कमी-अधिक प्रमाणात स्थिर राहिले आहे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना कमी उत्पन्न मिळते.

सध्याचे केंद्र सरकार शेतकऱ्यांचे दुःख दूर करण्यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे अनेकदा आपल्या विविध घोषणेच्या माध्यमातून जाहीर केले आहे. याकरिता 14 सप्टेंबर 2020 ला केंद्रीय कृषिमंत्री श्री नरेंद्र सिंह तोमर यांनी लोकसभेत नवीन कृषी बिल मांडले. या नव्या कृषी बिलाला 5 जून 2020 ला अध्यादेशाचे स्वरूप प्राप्त झाले. या नवीन कृषी बिलाच्या माध्यमातून सरकारद्वारे अनेक दावे करण्यात आले आहेत.

1. नवीन कृषी बिल शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन कोणालाही आणि कुठेही विकण्याची स्वतंत्रता देते.
2. या बिलातील तरतुदीनुसार आता शेतकरी देशातील कोणत्याही भागात आपले उत्पादन विकू शकतात.
3. उत्पादन वाहतुकीचा खर्च शेतकऱ्यांना करावे लागेल.
4. इ-ट्रेडिंगची सुविधा निर्माण केली जाणार.
5. नवीन बीला नुसार बाजार व्यतिरिक्त व्यापार क्षेत्रात फार्म गेट, कोल्डस्टोरेज, वेअर हाऊस तसेच प्रक्रिया केंद्राचे व्यापारीकर करण्याचे स्वातंत्र्य राहील.
6. या बिलाच्या माध्यमातून शेतकरी आणि व्यापारी सरळ संपर्कात येऊन यात मध्यस्थांचे उच्चाटन होईल.

भारताच्या पंतप्रधानांनी 8 फेब्रुवारीला आपल्या संसदीय भाषणात शेतकऱ्यांना आश्वासन दिले की "किमान समर्थन किंमत ची तरतूद अस्तित्वात आहे, अस्तित्वात आहे आणि राहील". दरवर्षी 23 पिकांना MSP पुरवण्याची एक प्रणाली आधीच उपलब्ध आहे, जी या उत्पादनांची किंमत म्हणून काम करते ज्याच्या पलीकडे त्यांचा खर्च कमी होऊ दिला जाणार नाही. खरं तर, खुल्या बाजारातील किमतींसाठी एमएसपी प्रत्यक्षात मूळ किंमत बनते. सरकारने एमएसपी निश्चितीमध्ये काही सुधारणा केल्या आहेत आणि आपल्या बजेटच्या मर्यादित सुधारणेसाठी कोणत्याही प्रकारच्या सूचनांसाठी ते खुले ठेवले आहे.

कृषी आयोगाने 2006 मध्ये शेतकऱ्यांची दुर्दशा दूर करण्याकरता काही उपाय सुचवले. त्यातील मुख्य मुद्दा "समर्थन मूल्य" असा होता. शिफारशीनुसार सरकार समर्थन मूल्य उत्पादन खर्चाच्या 50 टक्के पेक्षा जास्त लाभ देण्यावर भर देण्यावर होता. हल्ली देशात 90 टक्के शेतकऱ्यांकडे दोन हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असल्याने या शेतकऱ्यांकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. नवीन कृषी धोरण 2020 च्या माध्यमातून न्यूनतम समर्थन किमतीच्या बाबतीत सरकारने कोणतेही निश्चित आश्वासन दिलेले नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनात याबाबत द्विधा निर्माण झालेली आहे.

संबंधित नवीन बिलाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या मनात अनेक शंका उत्पन्न होत आहेत.

1. न्यूनतम समर्थन मूल्य धोरण बंद होण्याची शक्यता.
2. एमपीएमसी बाजारपेठ बंद होण्याची शक्यता.
3. इ - ट्रेडिंग पोर्टल नवीन समस्या निर्माण करू शकते.

याची पायाभरणी म्हणून पंजाब, हरियाणा तसेच देशभरातील शेतकऱ्यांनी सरकारच्या नवीन कृषी धोरणा विरोधात देशभर मोर्चे उभारणी करून, सरकारी धोरणांचा विरोध करण्याची सुरुवात केलेली आहे. विधेयक मंजूर झाल्यानंतर श्री. बादल यांनीही राजीनामा दिला. टीएमसी, काँग्रेस, द्रमुक आणि बसपासह विरोधी पक्षांनी कृषी क्षेत्र सुधारणा विधेयकांना विरोध केला, ते म्हणाले की ते लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या हिताच्या विरोधात आहेत. काँग्रेसने मोदी सरकारविरोधात आपला विरोध वाढवला आणि हे पाऊल हरितक्रांतीला पराभूत करण्याचे षडयंत्र असल्याचे म्हटले आहे. "हे सरकार डोळे लावून बसले आहे, ते त्यांच्या भांडवलदार मित्रांना लाभ देण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या जमिनी कशा हिसकावून घेऊ शकतात, भूसंपादन कायदा, कामगार न्यायालयांना कमकुवत करून, आणि औद्योगिक व्यवस्थेत बदल करून आणि आता भारतीय कृषी व्यवस्थेवर हा त्रिमुखी हल्ला शेतीवरील तीन बिलांद्वारे - एक एपीएमसीशी संबंधित, दुसरे कंत्राटी शेतीशी संबंधित आहे आणि तिसरे बिल जे जीवनावश्यक वस्तूवर आहे, हा एक प्रकारे भारतीय शेतकऱ्यांवर तिन्ही बाजूंनी हल्ला आहे." भारतीय शेतकऱ्यांना भीती वाटत आहे की नवीन शेतकी कायदे 2020 नंतर ते जे मिळवू शकतील त्यापेक्षा जास्त गमावतील आणि म्हणूनच रस्त्यावर उतरून आंदोलन करीत आहेत.

भारतीय किसान युनियनचे नेते राकेश टिकैत म्हणाले, "केंद्र सरकारला त्यात सुधारणा हवी आहे, पण आम्हाला हे कायदे रद्द करायचे आहेत. आम्हाला बदल नको आहेत. आम्ही तेव्हाच आमचा निषेध संपवू जेव्हा हे कायदे मागे घेतले जातील". एकंदरीतच सरकार शेतकऱ्यांच्या मनातील उत्पन्न द्विधा स्थिती दूर करण्यास असमर्थ ठरत आहे. जगाचा पोशिंदा आज आपल्या शेती संरक्षणाकरीता व हक्क अधिकारा करीता कोरोना या महामारीची पर्वा न करता मोठ्या संख्येने एकत्र येऊन, नवीन कृषी धोरण 2020 चा विरोध करीत आहे.

निष्कर्ष आणि सूचना

अलीकडील सुधारणा हे खरोखरच बहुसंख्य भारतीय शेतकऱ्यांची चिंता करत नाहीत कारण त्यांना एपीएमसी बाजारपेठांमध्ये आणि कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंगसारख्या इतर आधुनिक वाहिन्यांमध्ये प्रवेश नाही. यात लहान शेतकऱ्यांना खाजगी खरेदीदारांसाठीचा व्यवहार खर्च कमी करण्यासाठी आणि नवीन बाजारपेठेत सौदेबाजीची शक्ती मिळवण्यासाठी गट आणि क्लस्टर मध्ये एकत्रित होणे आवश्यक आहे. वेअरहाऊस प्रणाली सर्व पिकांपर्यंत विस्तारित करणे आवश्यक आहे. ज्यात सुविधेचा विस्तार शेतकऱ्यांना क्रेडिट आणि आउटपुट लिंकेजपासून मुक्त करणे आणि कापणीनंतर ताबडतोब विक्री टाळणे तसेच आंतर-बंद बाजार परिस्थितीतून बाहेर पडणे देखील आवश्यक आहे. कॉर्पोरेट शेती जगभरात कुठेही सफल झालेली नाही आणि भारतात त्याला प्रोत्साहन दिले जाऊ नये. शेती आणि संबंधित क्षेत्रातील कामगारांना प्रशिक्षित करणे तितकेच

महत्वाचे आहे, ज्यात महिला कामगारांचा समावेश आहे, ज्या आधुनिक आणि शाश्वत शेती उत्पादनात सहभागी होण्यासाठी सक्षम आहेत.

घरगुती बाजारपेठांसाठी प्राधान्य तत्वावर कृषी क्षेत्राला निष्पक्ष आणि जबाबदार उत्पादन आणि व्यापार समस्यांशी संलग्न करणे आवश्यक आहे. हे ओळखणे महत्वाचे आहे की जे काही महत्वाचे आहे ते केवळ या क्षेत्रातील शारीरिक क्रियाकलाप नाही तर त्याचे रहिवासी आणि त्यांची उपजीविका असल्यामुळे अधिक लोककेंद्रित आणि अर्थपूर्ण धोरणे आखणे आवश्यक आहे. उपजीविका आणि कृषी व्यवसाय किंवा मूल्य साखळी दृष्टिकोनाचे संयोजन या क्षेत्राला त्याच्या भागधारकांच्या अर्थात शेतकरी, कामगार आणि आसपासच्या इतरांच्या सुधारणेसाठी मदत करू शकते.

म्हणून, बाजाराच्या संदर्भात छोट्या उत्पादकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी केंद्र आणि राज्य स्तरावर धोरण आणि त्यापेक्षा अधिक प्रभावी नियमन आवश्यक आहे. सर्वसमावेशक आणि प्रभावी शाश्वत कृषी विकासासाठी यातून प्रयत्न केले जाऊ शकतात. म्हणूनच, कृषी क्षेत्रामध्ये विद्यमान आणि उदयोन्मुख आव्हाने आणि टिकाऊपणाच्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी कृषी क्षेत्रातील उत्पादन, प्रक्रिया आणि संस्थात्मक नव-कल्पनांची गरज आहे. कॉर्पोरेट एजन्सीवर अवलंबून राहण्याऐवजी सहकारी आणि एफपीसी (FPIs) सारख्या लोकांच्या संस्थांमध्ये सहभागी झाल्यास शेतीसह भारतीय कृषी व्यवसायाचे भविष्य उज्ज्वल असेल.

संदर्भ

- [1] OECD Food and Agricultural Reviews Agricultural Policies in India, OECD/ICRIER (2018), Agricultural Policies in India, OECD Food and Agricultural Reviews, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264302334-en>, ISBN 978-92-64-30232-7 (print)
- [2] Agriculture Policy: Vision (2020), Indian Agricultural Research Institute, New Delhi
- [3] <https://instapdf.in/farmers-bill-2020/>
- [4] https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2020-01/Presidential_Address.pdf
- [5] <https://www.ibef.org/blogs/india-s-promising-new-agricultural-policy>
- [6] <https://www.aa.com.tr/en/analysis/-opinion-new-agricultural-bills-of-india-explained/2148986>
- [7] <https://www.agweb.com/opinion/indian-farmers-protest-new-agricultural-policies>
- [8] <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/agriculture/everything-you-need-to-know-about-the-new-agriculture-bills-passed-in-lok-sabha/articleshow/78183539.cms?from=mdr>